

УДК 374:37.035

В.А. Шимко, д-р психол. наук, ст. наук. співроб., А.Н. Бабаджанова, асп.

ПРОБЛЕМА СИСТЕМНОСТІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті викладено авторський варіант структурного зображення процесу соціалізації особистості як об'єкту системного психолого-педагогічного дослідження, котре передбачає складну багатофункціональну організованість матеріалу системи, зумовлену взаємодією чотирьох процесів – адаптаційна активність (первинний процес), ціннісна поведінка та їх ідеологічно-правова і матеріально-економічна регуляція. Генезис системи відбувається циклічно і за спіраллю та супроводжується трансформацією як процесів, так і організованості матеріалу. Факти цієї трансформації, її механізми та закономірності становлять предмет системного психолого-педагогічного дослідження соціалізації особистості.

Ключові слова: система, соціалізація особистості, трансформація процесу, організованість матеріалу.

The article describes the author's version of the structural description of the process of socialization, as the object of systemic psycho-pedagogical research, which involves a complex multi-functional organization of the material due to the interaction of four processes – adaptation activities (primary process), moral behavior and their ideological and legal, logistical and economic regulation. The Genesis system is cyclic and spiral, and accompanied by the transformation process as well as organization of material. The facts of this transformation, its mechanisms and laws are the subject of systemic psycho-pedagogical study of socialization.

Keywords: system, the socialization of the personality, the transformation process, organization of material.

Постановка проблеми. Соціалізація особистості становить чи не провідну наукову проблему для педагогічної психології, оскільки безпосередньо торкається змістовних меж предмету відповідної галузі наукового знання. Так, відповідно до позиції Л.Д. Столяренко "предметом педагогічної психології є факти, механізми і закономірності засвоєння соціокультурного досвіду людиною, закономірності інтелектуального і особистісного розвитку дитини як суб'єкта учбової діяльності..." [1, с. 5]. Л.С. Виготський вважав, що розвиток особистості як процес соціалізації індивіда здійснюється в певних соціальних умовах сім'ї, найближчого оточення, регіону, країни, в певних соціально-політичних, економічних умовах, в етносоціокультурних, національних традиціях того народу, представником якого він є. У той же час на кожній фазі життєвого шляху складаються певні соціальні ситуації розвитку як своєрідні взаємовідносини дитини і оточуючої його соціальної дійсності. Адаптація до діючих у суспільстві норм, форм взаємодії, змінюється фазою індивідуалізації, пошуком засобів і способів позначення своєї індивідуальності, несхожості, а потім фазою інтеграції особистості в спільності – все це механізми особистісного розвитку (за А.В. Петровським [2]).

Аналіз останніх досліджень. Природно, що сучасні психолого-педагогічні дослідження різних аспектів і складових соціалізації особистості, як складаного багатфакторного явища, відбуваються на тлі системного підходу або, іншими словами, є системними описаннями перелічених вище особливостей, умов, фактів, механізмів, закономірностей тощо. "Що таке системне описання? Це форма представлення людині (користувачу) інформації щодо системної організації складного об'єкту, в якій відображається склад, структура, функції та інші системні характеристики <...> В психології системний підхід дозволяє інтегрувати і систематизувати накопичені знання, долати їх надмірну надлишковість, знаходити інваріанти психологічних описань, запобігати недоліків локального підходу, підвищувати ефективність системних досліджень і процесу навчання, формулювати нові наукові гіпотези, створювати системні описання психічних явищ" [3, с.4].

Метою статті є викладення авторського варіанту структурного зображення процесу соціалізації особистості як об'єкту системного психолого-педагогічного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до думки одного з авторитетних дослідників системних описань в психології В.О. Ганзена [3], засади сучасного системно-

го підходу достатньо повно викладені в роботах Б.Г. Ананьєва [4], В.П. Кузьміна [5] і Б.Ф. Ломова [6]. Проте ми надаємо перевагу наукознавчій традиції системологічних поглядів видатного методолога – Г.П. Щедровицького [7].

За Г.П. Щедровицьким "поняття системи передбачає, по-перше, представлення об'єкта вивчення за чотирма основними шарами існування: (1) процеси, (2) функціональні структури, (3) організованість матеріалу, (4) морфологія, а, по-друге, – встановлення певних відповідностей між побудовою (або структурою) шарів: так, наприклад, шар функціональної структури є особливою формою фіксації в нашому знанні відповідних процесів, а шар організованостей матеріалу – як про це говорить сама його назва – представляє собою як би "сліди" протікання процесів в певному матеріалі, сукупну "колію", яка прокладена попередніми процесами і спрямована наступні" [7, с.500].

Пояснюючи викладену сентенцію, автор робить важливе зауваження: "Кожна функціональна структура і кожна організованість матеріалу при правильному аналітичному представленні об'єкта повинна відповідати якомусь одному однорідному процесу. Якщо в об'єкті існують (або виникають) якісь інші процеси, то відбувається "взаємодія" цих процесів з організованостями матеріалу, які фіксують перший процес, в ході якого змінюються, трансформуються як процеси, так і організованості матеріалу, причому таким чином, що, в решті-решт, між ними та іншими встановлюються відповідності: організованість матеріалу стає *складною, багатофункціональною*, а кожному процесу (або типу процесів) відповідає свій особливий фрагмент і своя особлива структура організованості матеріалу. Тому в *складній системі* організованість матеріалу збудована таким чином, що вона відповідає одразу багатьом різноманітним процесам і фіксує їх співіснування та взаємодію в одному об'єкті" [7, с.500].

Повертаючись до визначення соціалізації особистості за Л.С. Виготським та переосмислюючи його кризу призму поняття системи за Г.П. Щедровицьким, бачимо, що в даному випадку йдеться саме про складну систему. Її складність очевидно зумовлена принциповою поліморфністю як особистості, так і соціокультурних чинників процесу соціалізації.

Додаткові труднощі, які виникають під час спроб системного описання соціалізації особистості в психолого-педагогічному руслі зумовлюються, по-перше, й тим, що диференціально-психологічні погляди на особистість в сучасній психології характеризуються вельми

широким їх спектром, а категорія "соціокультура" не має чіткої ґносеологічної структури.

По-друге, питання осмислення багатой наукової спадщини поглядів Г.П. Щедровицького залишається відкритим, адже на сьогодні здебільшого відсутні деталізовані "методологічні лекала" та "методичні алгоритми", які б дозволяли безпосередньо застосовувати фундаментальні концептуалізації вченого на рівні прикладних досліджень. З іншого боку, можливість та доцільність такої "технологізації" є предметом окремої методологічної дискусії, яка знаходиться, на наше переконання, в початковому стані.

Зрозуміло, що з огляду на викладені нюанси, з одного боку, складно уникнути методологічних помилок в процесі таких важливих складових будь-якого дослідження як визначення предмету, постановка мети і завдань, розробка дослідницької методики, обґрунтування методів та емпіричної вибірки тощо. З іншого, вільне тлумачення "системного підходу" породжує проблему із дещо тавтологічною редакцією – виникає безліч "системних досліджень", результати яких погано узгоджуються одне з одним та не дозволяють скласти системного уявлення щодо психолого-педагогічних закономірностей соціалізації особистості.

Вихід з описаної ситуації, умовно кажучи, дефіциту системності, ми вбачаємо у відповідному методологічному впорядкуванні, першим кроком якого, на нашу думку, повинна стати ґносеологічна фіксація меж і структури дослідницького об'єкту (системи), тобто в даному випадку – соціалізації особистості. Вказану фіксацію ми пропонуємо здійснювати, як зазначалось, на засадах системології Г.П. Щедровицького шляхом структурного зображення процесу.

"Питання щодо того, як зображуються та можуть зображуватися процеси, які ми знаходимо в діяльності, потребує спеціального обговорення <...> Зображення процесу в прийнятих зараз канонічних формах має ряд суттєвих недоліків; зокрема, неминуче виникаюче *представлення процесу як об'єкт* залишає в стороні сам вивчає мий об'єкт (особливо якщо процес зображується в формі змінюваних характеристик). Тому, щоби мати можливість співвідносити зображення процесів з об'єктами, до котрих вони відносяться, вдаються до спеціальних *структурних зображень*. Зображення об'єкта у вигляді структури, таким чином, повинно відповідати, з одного боку, зображенням і описанням процесів, а, з

іншого боку, зображенням і описанням об'єктів як "речей", або, в більш загальних термінах, – об'єктів як матеріальних утворень. Враховуючи, наведену вище функціональну характеристику структурного зображення, можна сказати, що сама структура виступає, у всякому разі з якогось одного боку, як *зупинене зображення процесів*; кажучи ще простіше, *структура – це статичне представлення процесу*" [7, с.258].

Зауважимо, що в нашому випадку "матеріальність" соціалізації особистості як об'єкта полягає, з одного боку, в біологічній платформі особистості і матеріальності соціального існування. З іншого боку – в тому, що нематеріальні складові об'єкту (наприклад індивідуальні та колективні цінності), тим не менш, проявляються як регулятори або чинники предметної взаємодії особистості та соціуму.

Структурне зображення соціалізації особистості або побудову функціональної структури відповідного процесу ми пропонуємо здійснювати за допомогою двох системоутворюючих осей, які відображають онтологічну та інтенціональну дихотомічні характеристики досліджуваного процесу (рис. 1).

Перша вісь: "особистість – соціум" задає простір, де розгортається процес (соціалізація особистості). При визначенні цієї вісі ми опирались на позиції багатьох вчених, зокрема на погляди А.В. Петровського щодо соціальної детермінації процесу соціалізації та на відповідних особистісних змін, дослідження яких привело автора до аналізу відносин "індивід – група". Визнаючи домінанту вікового розвитку, А.В. Петровський вважає, що детермінантою переходу на новий етап розвитку особистості є зовнішні по відношенню індивіда чинники – соціальні фактори [2, 8].

Друга вісь: "природні потреби – культурні потреби" відображає інтенціональність системи, її глобальні рушійні сили, які діють у зазначеному вище просторі. В цьому зв'язку ми теж скористались відповідною класифікацією А.В. Петровського, який запропонував диференціювати потреби за походженням та предметом [9]. В нашому випадку розуміння потреби в контексті предмету, тобто фактично в мотиваційному сенсі, призведе до наведеного вище застереження Г.П. Щедровицького щодо такого представлення процесу як об'єкта, яке залишить в стороні сам вивчає мий об'єкт через множинність змінюваних характеристик, тобто над широку варіабельність предметів потреб.

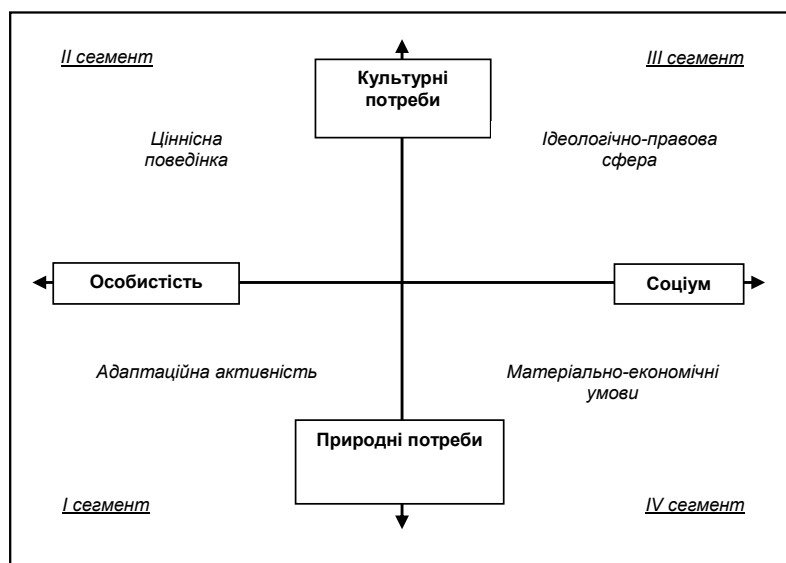

Рис. 1. Структурне зображення соціалізації особистості як системи

Більш придатним для цілей даного дослідження, на нашу думку, є диференціація А.В. Петровським потреб за походженням на природні та культурні. "В природних потребах виражається активізуюча діяльність людини, залежність від умов, необхідних для збереження та підтримки його життя і життя його потомства" [9, с.104]. Водночас, вчений робить важливе зауваження щодо природних потреб, яке прояснює можливість та доцільність їх розгляду в контексті соціалізації особистості: "Хоча природні потреби залишаються такими ж (за їх переліком), як у тваринних предків людини і первісних людей, однак за своєю сутністю вони докорінно відрізняються від природних потреб тварин. <...> Голод є голод, проте голод, який задовольняється вареним м'ясом за допомогою ножа та вилки, це інший голод, ніж той, при якому проковзується сире м'ясо за допомогою нігтів і зубів. Таким чином, природні потреби мають суспільно-історичний характер" [9, с.105].

Зв'язок культурних потреб з соціалізацією особистості є більш очевидним та безпосереднім. "В культурних потребах виражається залежність активної діяльності людини від продуктів людської культури; їх коріння цілком лежить в межах людської історії. До об'єктів культурних потреб відносяться як предмети, які є засобом задоволення якої-небудь природної потреби в умовах тієї або іншої культури (вилка і ложка, палички для їжі), так і предмети, що необхідні для складного і різноманітного суспільного життя людини. <...> Якщо не задовольняються культурні потреби людини, вона не загине (як це було б при незадоволенні природних потреб), але людське в неї зазнає жорстоких страждань" [9, с.105].

Перпендикулярне розташування системоутворюючих осей відображає "перехресну" взаємозумовлюючу дію відповідних чинників, які в сукупності формують загальний процес соціалізації особистості. Ми вважаємо, що ця дія, по-перше, відбувається завдяки механізмам і згідно з закономірностями засвоєння соціокультурного досвіду, які, відповідно до наведеної вище позиції Л.Д. Столяренко, віднесені до предмету педагогічної психології. По-друге, зумовлює організованість матеріалу системи (за Г.П. Щедровицьким), яка вже на даному етапі нашого дискурсу повстає як складна і багатофункціональна.

Перетинаючись системоутворюючі осі формують чотирьохсегментну структуру соціалізації особистості як системи (рис. 1). Кожен з сегментів, з одного боку, пов'язаний з фактами, які за Л.Д. Столяренко теж віднесені до предмету педагогіко-психологічної галузі знання. З іншого боку, відображає окремих процесів (або тип процесів), який входить до складу загального об'єкту, яким в даному випадку є соціалізація особистості. Отже, організованість матеріалу в системі, що розглядається, згідно з викладеними вище твердженнями Г.П. Щедровицького, відповідає одразу принаймні чотирьом різноманітним процесам і фіксує їх співіснування та взаємодію в одному об'єкті.

Перший сегмент відповідає активності особистості, пов'язаній із задоволенням природних потреб, які в даному випадку релевантні біологічно зумовленим нуждам (адаптаційна активність). **Другий сегмент** відображає діяльність особистості, зумовлену чинниками, які пов'язані

з культурними потребами (ціннісна поведінка). **Третій та четвертий сегменти** — пов'язані з ідеологічно-правовими та матеріально-економічними складовими соціуму, за умов яких відбувається соціалізація особистості.

Зауважимо, що поняття "адаптаційна активність" та "ціннісна поведінка" не викликають труднощів в плані їх сприйняття або уявлення як процесів. Поряд з цим, терміни: "ідеологічно-правова сфера" та "матеріально-економічні умови" соціуму, сприймаються більше в статичному сенсі. Насправді зазначені "домінанти" є теж процесами, сутність яких полягає у відповідній регуляторній функції щодо суб'єктів соціуму. Тобто йдеться про процеси ідеологічно-правової та матеріально-економічної регуляції адаптаційної активності та ціннісної поведінки.

Отже залишається визначити, який з сегментів (рис. 1) відповідає "першому процесу" за Г.П. Щедровицьким. Перший або первинний процес є теж системоутворюючим чинником. Відповідно до наведеної вище позиції Г.П. Щедровицького у складній системі всі інші процеси "взаємодіють" з організованостями матеріалу, які фіксують перший процес, в процесі чого трансформуються як процеси, так і організованості матеріалу, що зрештою призводить до встановлення відповідностей між ними і функціонування складної системи як єдиного цілого. Поряд з вказаним визначенням первинного процесу зумовлює логіку та послідовність дослідження генетичного аспекту системи, тобто механізмів і закономірностей її розвитку.

Таким первинним процесом, на наше переконання, повстає процес, пов'язаний з першим сегментом нашого структурного зображення соціалізації особистості як системи (рис. 1), тобто з адаптаційною активністю. Такий висновок ми робимо, опираючись на природознавчу парадигму сучасної психології, та на погляди щодо вікової періодизації розвитку людини Л.С. Виготського [10], Д.Б. Ельконіна [11], А.В. Петровського [2] та інших вчених.

Позиція Л.С. Виготського щодо вікової періодизації базується на сутності процесу розвитку дитини як засвоєння нею соціально-історичного досвіду в процесі соціалізації. При цьому виділяється два основних принципи — історизму та розвитку в діяльності. Історичний характер вікової періодизації полягає у тому, що дитинство є продуктом еволюції, а людське дитинство — це й результат історичного розвитку. [10]. Виникнення новоутворень у психічному розвитку дитини відбувається у процесі спілкуванні та діяльності, які організовані дорослими. Особливе значення має провідна діяльність, характеристики якої досліджував Д.Б. Ельконін [11]. А.В. Петровський вважає, що для кожного вікового періоду поряд з конкретною (провідною) діяльністю має значення діяльнісно-опосередкований тип взаємовідношень, які складаються в дитини з найбільш референтною для неї в даний період групою. Ці взаємовідношення опосередковуються змістом і характером діяльності та спілкуванням, котрі зумовлює вказана референтна група [2].

Одразу після народження зміст і характер вказаної діяльності пов'язаний з біологічною адаптацією немовляти в конкретних матеріальних умовах, отже до первинного процесу першим "підключається" процес, представлений другим сегментом (рис. 2).

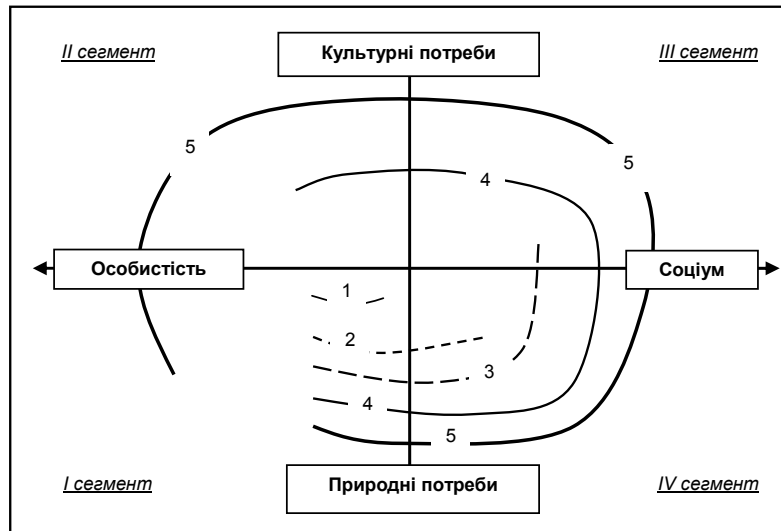

Рис. 2. Схематизація генезису первинного процесу та трансформації організованості матеріалу системи

Взаємодія зазначених процесів (перший і четвертий сегменти) з первинною організованістю матеріалу призводить до розвитку цієї організованості (лінія "2" на рис. 2). Тобто первісний стан системи є "згорнутим" та фактично відповідає першому сегменту, решта існують лише в потенції. Організованість матеріалу системи (лінія "1" на рис. 2) співпадає з вродженими характеристиками індивідуальної психіки нейробіологічного плану. Поступове "приєднання" згодом до первинного процесу інших процесів спричиняє розвиток системи, що супроводжується змінами організованості її матеріалу (у послідовності зростання номерів ліній на рис. 2). При цьому зауважимо, що розвиток системи відбувається більш складно, ніж це схематично представлено нами.

Як на рівні процесу, так і на рівні організованості матеріалу генезис відбувається циклічно, за принципом спіралі з поступовим збільшенням її радіусу (спочатку вона "розташовується" в межах першого і четвертого сегменту, згодом – першого, четвертого та третього, ще через певний час займає всю умовну площу чотирьох сегментів).

Система повністю "розгортається", коли вслід за успішною біологічною адаптацією в конкретних матеріально-економічних умовах та поступовою інтеріоризацією ідеологічно-правових норм формуються ціннісні орієнтири особистості, які зрештою зумовлюють або принаймні впливають на її адаптаційну активність (наприклад, усвідомлений вибір здорового способу життя).

На кожному перехідному етапі, в термінах Г.П. Щедровицького, відбувається складна трансформація процесів і організованостей матеріалу системи – цілісного процесу соціалізації особистості. Наукова фіксація фактів означеної трансформації, дослідження її механізмів та закономірностей, на наш погляд, і становить головну наукову проблему системного психолого-педагогічного дослідження соціалізації особистості. Вирішення цієї проблеми дозволить не тільки здійснювати достовірний прогноз різноманітних характеристик процесу соціалізації особистості, але й розробити технології корекції і профілактики відповідних перепон,

труднощів та зробити крок у напрямку керованості зазначеного процесу психолого-педагогічними засобами.

Висновки. Узагальнюючи результати викладеного методологічного дискурсу, ми пропонуємо таке структурне зображення соціалізації особистості як об'єкту системного психолого-педагогічного дослідження, котре передбачає складну багатофункціональну організованість матеріалу системи, зумовлену взаємодією чотирьох процесів – адаптаційна активність (первинний процес), ціннісна поведінка та їх ідеологічно-правова і матеріально-економічна регуляція. Генезис системи відбувається циклічно і за спіраллю та супроводжується трансформацією як процесів, так і організованості матеріалу. Факти цієї трансформації, її механізми та закономірності становлять предмет системного психолого-педагогічного дослідження соціалізації особистості.

1. Столяренко, Л.Д. Педагогическая психология. Серия "Учебники и учебные пособия" / Л.Д. Столяренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: "Феникс", 2003. – 544 с.
2. Петровский, А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 15–29.
3. Ганзен, В.А. Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
4. Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. 339 с.
5. Кузьмин, В.П. исторические предпосылки и гносеологические основания системного подхода / В.П. Кузьмин. – Психол. журн., 1982, т. 3, #3, с. 3 – 14; #4, с. 3 – 13.
6. Ломов, Б.Ф. О системном подходе в психологии / Б.Ф. Ломов. – Вопросы психологии, 1975, #2, с. 31 – 45.
7. Щедровицкий, Г.П. Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. – М.: Шк.Культ.Полит., 1995. – 800 с.
8. Петровский, А.В. Личность в психологии / А.В. Петровский. – Ростовна-Дону: Изд-во "Феникс", 1996.
9. Петровский А.В. Общая психология. – М., 1976. – 476 с.
10. Выготский, Л.С. Вопросы детской (возрастной) психологии // Собр. соч. : В 6-ти т. – Т. 4. Детская психология / под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984.
11. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д.Б. Эльконин // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / под ред. И.И.Ильясова, В.Я. Ляудис. – М.: МГУ, 1981. – С. 26–31.

Надійшла до редколегії 14.09.11